

RECENSIES

► **Joke Smit, biografie van een feministe**

Marja Vuijsje

Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas
2008, ISBN 9789045014302, 496 pgs,
24.95 €

Hoe beschrijf je het leven van een vrouw? Carolyn Heilbrun behandelt in haar boekje *Writing a woman's life* hoe het feminisme de levensverhalen van vrouwen zou moeten veranderen. Een traditionele biografie gaat uit van een *marriage plot*: het vinden van een goede man staat centraal in het vrouwenleven en als die eenmaal gevonden is, wordt de vrouw geacht geen ambitie meer te hebben en is ook eigenlijk alle spanning uit haar leven verdwenen. Een feministische biografie zou volgens Heilbrun uit moeten gaan van een *quest plot*: ook vrouwen verlangen naar macht en controle over hun leven. Ze doen er alleen vaak langer over dan mannen om hun weg te vinden en juist die zoektocht wordt vaak verdonkeremaand – door biografen maar ook door vrouwen zelf. Een feministische biograaf heeft daarentegen aandacht voor vrouwen-vriendschappen en voor huwelijken die soms langzaam evolueren naar volwassen partnerschappen.

Gemeten naar de maatstaven van Carolyn Heilbrun heeft Marja Vuijsje een voorbeeldige biografie geschreven van Joke Smit en is haar nominatie voor de biografieprijs 2009 volledig terecht. Het boek volgt de lijn van de tijd: van geboorte, opgroeien en studie naar huwelijk en beroep, met uiteindelijk Joke Smit's ziekte en voortijdige dood. Joke Smit werd in 1933 geboren als oudste dochter in een gezin van Utrechtse christelijk sociaal geheelonthouders. Vader Smit was een *self made man* en Joke's moeder wordt door Marja Vuijsje in

Bron: Uitgeverij Atlas

navolging van familieleden omschreven als 'erg regelzuchtig'. Beiden werkten uiteindelijk in het onderwijs; Joke's vader volgde cursus na cursus en bracht het uiteindelijk tot hoofd der school in Vianen en later in Amsterdam. Haar moeder leerde voor kooklerares en kreeg eind jaren veertig een baan op een huishoudschool.

De beschrijving van dit milieu van ernstige mensen die hun maatschappelijke verantwoordelijkheid serieus nemen, is de opmaat voor Vuijsjes beschrijving van Joke's jonge en niet zo heel gelukkige leven. Het gevoel van verlatenheid als ze een maand in quarantaine moet wegens roodvonk en het gevoel van verraad als ze bij thuiskomst een broertje blijkt te hebben gekregen, worden beeldend verteld. De wens van de ouders dat hun ziekelijke kind zich 'flink' zal gedragen, de ontbe-

ringen van de oorlog en de dagelijkse aanwezigheid van het christelijk lijdensverhaal zijn op zich al geen ingrediënten voor een vrolijke jeugd. Daar komt nog bij dat Joke verantwoordelijk wordt gehouden voor het wel en wee van haar broertjes. Geen wonder dat ze uit de oorlog komt als een vroegrijp kind.

Haar ontsnapingsroute vindt ze in lezen. Op het gymnasium in Utrecht doet ze het goed en als ze door omstandigheden anderhalf jaar 'in de kost' gaat bij een vriendelijke tante waar ze veel kan lezen, gaat het haar beter. Desondanks groeit ze op tot een 'tobberige puber' en de verhouding met haar moeder blijft haar leven lang slecht. In 1951 wordt Joke werkstudent Franse taal- en letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Daar raakt ze bevriend met Guus Vleugel, de latere cabaretier en tekstdichter, die net als zij van zijn geloof is gevallen. Op een bijeenkomst van de Nederlands Christelijke Studenten Vereniging in Woudschoten ontmoet ze de wiskundestudent Constant Kool waarmee het al snel 'aan' is en waarmee ze in 1956 zal trouwen. In Constant vindt ze een zielsverwant als het gaat om het belang van 'individuele vrijheid', ook in de liefde. Maar in de jaren vijftig is behoorlijke woonruimte nog alleen weggelegd voor echtparen en dus wagen ze de stap naar het huwelijk. In 1961 wordt hun eerste kind geboren; in 1964 volgt de tweede. Maatschappelijk gezien gaat het beide echtelieden voor de wind: Joke werkt als lerares en wordt de drijvende kracht achter de Werkstudenten Liga. Constant is statisticus bij de gemeente Amsterdam. Seksueel gaat het minder goed; Joke heeft verschillende relaties buiten het huwelijk.

Joke is intussen redacteur bij het tijdschrift *Tirade* en recenseert voor *Het Parool* en de *NRC*. In 1966 wordt ze docent aan het Instituut voor Vertaalkunde. 'Joke', schrijft Marja Vuijsje, 'dacht dat het haar noodlot was om alleen enigszins tevreden over zichzelf te kun-

nen zijn als ze zich een ongeluk werkte.' (p. 177). In deze zin schuilt al de sleutel tot het artikel dat de grote ommekeer in haar leven zal vormen: 'Het onbehagen bij de vrouw' in *De Gids*. Joke Smit had zich met behulp van de geschriften van Sartre en Simone de Beauvoir al verdiept in discriminatie en achterstelling en dankzij de kennis van statistieken van Constant Kool ontstond haar klassieke aanklacht tegen het lot van vrouwen.

Wat volgde, is al vaak beschreven in de vele geschiedschrijvingen van het georganiseerde feminisme in Nederland. De enorme respons op het artikel in *De Gids*, de oprichting samen met Hedy D'Ancona van Man-Vrouw-Maatschappij en de eerste aanzetten in 1975-76 tot een beleid gericht op de emancipatie van vrouwen. Joke Smit ging nog harder werken, want zij werd een van de spinners in een web van vrouwen en mannen die leiding wilden geven aan de wilde tijger die de vrouwenbeweging in die beginperiode soms leek te zijn. Maar midden jaren zeventig kreeg Joke opnieuw een onbehagelijk gevoel, nu bij het feminisme zelf dat ze te weinig politiek en daadkrachtig vond en teveel op bewustwording en onderlinge ruzies gefixeerd.

Marja Vuijsje besteedt veel aandacht aan de relaties die in het feministisch web worden aangeknoopt. Joke krijgt een intieme verhouding met mede-feministe Anneke van Baalen en de beide echtparen – Constant en Joke en Anneke en Kees met hun kinderen – brengen veel tijd samen door. Maar Joke's ideaal van open partnerschappen blijkt niet houdbaar. Ook haar vriendin Go Mandersloot zal haar na een aantal woelige jaren verlaten. In 1974 besluit Constant Kool zijn huwelijk met haar en tevens Amsterdam te verlaten; dat is zeer tegen de zin van Joke die nu alleen verder de kinderen op moet voeden. Maar er ontstaan ook andere – blijvende – vriendschappen zoals die met Eva Wolff.

In 1977 volgt nog een belangrijke teleurstelling op politiek vlak; niet Joke, maar Hedy d'Ancona wordt kandidaat voor het staatssecretariaat emancipatiezaken in het tweede kabinet Den Uyl – dat er overigens nooit zal komen. Eind jaren zeventig bloeit er een nieuwe liefde op met de jonge jurist Jeroen de Wildt, maar die zal helaas van korte duur zijn. Op reis in Italië openbaren zich de eerste verschijnselen van de ziekte – longkanker – die haar zal vellen. Ook tijdens haar ziekte toont Joke Smit zich de ‘flinke meid’ die haar ouders zich hebben gewenst. Ze is kwaad op het noodlot dat haar treft, maar met behulp van Jeroen de Wildt werkt ze door aan haar project – het feminisme – tot het niet meer gaat.

Marja Vuijsje heeft – zoals gezegd – een voorbeeldige feministische biografie geschreven: met aandacht voor *marriage*, maar toch vooral een *quest plot*. Deze biografie van een feministe is een kroniek van een zoekend leven. Joke Smit wordt neergezet als een ambitieuze vrouw, die zich bewust is van haar kunnen en steeds weer op zoek gaat naar manieren om zich te bewijzen en haar gedachten over de juiste manier van leven in praktijk te brengen. Voel ik mij na lezing dan ook tevreden en gesticht? Gek genoeg is dat niet het geval. Hoe komt dat? Ik poneer voorzichtig een aantal factoren die mijn onbehagen kunnen verklaren.

In de biografie wordt het gedachtegoed van de jaren zestig waar Joke een protagonist van is, nauwelijks geanalyseerd laat staan bekritiseerd. Daardoor komt eigenlijk nauwelijks aan de orde dat het neoromantisch discours van die jaren met zijn nadruk op persoonlijke vrijheid de kiemen van een fors egocentrisme in zich droeg wat niet altijd plezierig uitpakte voor anderen, met name voor partners en kinderen. Joke Smit heeft vrouwen een weg gewezen, weg van het verstikkende *fulltime* moederschap, maar in haar eigen leven lijken kinderen toch wel een erg marginale rol

toebedeeld te krijgen in het leven van hun ouders. Analyses van het romantisch levensgevoel van de zestigers blijven meestal steken in een weinig vruchtbare tweedeling: was het een voorhoede die ons vrijheid bracht of een zelfzuchtige kliek die ons op het verkeerde pad voerde? Ik zou wensen dat biografen voortaan een genuanceerder beeld schetsten van de verschillende lijnen in het ideologisch complex van de zestigers en daar ook een genuanceerder oordeel over zouden presenteren.

Als ik een tweede wens aan toekomstige biografen van feministen mocht voorleggen, dan zou ik willen dat zij zich meer rekenschap gaven van hun onderliggende opvatting van de persoonlijkheid. Joke Smit lijkt in Marja Vuijsje's relaas al van jongs af aan ‘voorgeprogrammeerd’ om een werkzaam en ijverig bestaan te leiden. Met haar regelzuchtige moeder, haar alsmaar doorlerende vader en haar vroege jeugdherinneringen kan ze bijna niet anders. Die beschrijving van haar werkzame leven wordt wel genuanceerd door de vele vakanties, reizen en zomers in Frankrijk die ook worden beschreven, maar de nadruk ligt toch op plichtsbetrachting en ambitie. In wezen volgt Joke echter een pad dat veel vrouwen in die jaren hebben gevolgd. Dat geldt voor de arbeidzaamheid, maar zeker ook voor de slechte verhouding met haar moeder. Die valt in vele varianten terug te lezen in biografische geschriften van feministen in binnen- en buitenland. Als zo'n voorhoede van vrouwen zo op elkaar blijkt te lijken, is een individuele verklaring van hun persoonlijkheidsvorming dan nog bevredigend? Is er dan niet tevens een meer sociale verklaring nodig van hun gang door het leven?

En *last but not least*: de mannen in dit boek komen er nogal bekaaid vanaf. Natuurlijk kan het niet de bedoeling zijn te vervallen in de oude situatie waarin vrouwen onzichtbaar waren te midden van de mannen in de biografie,

maar het is ook niet juist, lijkt me, om de situatie eenvoudig om te draaien en de mannen te veronachtzamen om aan de vrouwen recht te doen. Ik wil niet alleen weten waarom Joke Smit feminist werd, maar ook hoe Constant Kool en Jeroen de Wildt feminist werden. Ik hoop dat Marja Vuijsje nog eens de tijd zal nemen om deze feministische mannen psychologisch wat meer uit te benen.

Jantine Oldersma

Literatuur

Heilbrun, Carolyn, G. (1988). *Writing a woman's life*. New York: Ballantine Books.

► **Hoge bomen of vreemde vogels?**
Rede en vervoering. Helene Nolthenius
1920-2000

Etty Mulder

Nijmegen: Vantilt, 2009

320 pagina's, € 29,50

ISBN: 9789460040214 (paperback, rijk geïllustreerd in kleur)

► **Muziek tussen hemel en aarde.**
De wereld van het Gregoriaans

*Helene Nolthenius, met een inleiding en
bijgewerkte bibliografie van Etty Mulder*

Nijmegen: Vantilt, 2009

215 pagina's, € 24,50

ISBN: 9789460040221 (paperback)

Op het omslag van *Rede en vervoering* (2009), Etty Mulders biografie van Helene Nolthenius (1920-2000), prijkt een prachtige foto: we zien Helene, gezeten op een steen, door haar zwarte zonnebril naar de Zwitserse Alpen uren. Het beeld roept onmiddellijk herinneringen op aan een ander beeld dat in ons collectieve geheugen is gegrift: dat van Maria die in *The Sound of Music* vol overgave over de Alpenweides danst en zingt dat ze zich een voelt met de natuur, die net als zijzelf vervuld is van de magische 'sound of music'. De non staat op het punt haar roeping te aanvaarden, die niet in het klooster maar in de wereld ligt. Hierdoor wordt ze in de gelegenheid gesteld om de spirituele en hartverwarmende kracht van muziek, die zij tijdens het zingen van Gregoriaanse gezangen in het klooster ervaren heeft, in de buitenwereld aan te wenden om liefde, harmonie en vrede te stichten.

Een vergelijking tussen Nolthenius en Maria levert nog meer overeenkomsten op: net als de non in de film heeft Nolthenius zich als hoogleraar en schrijfster levenslang ingezet om aspecten van het Gregoriaans als de oudste muziek van West-Europa te doorgronden en voor een zo breed mogelijk publiek

1947, Helene Nolthenius op het Piazza San Marco, Venetië Bron: de fotobijlage in *Rede en vervoering*

te ontsluiten. Omdat zij al vroeg inzag dat het vreemd was dat over de muzikale cultuur van die vervlogen tijden in het Nederlands eigenlijk geen goed handboek te vinden was, schreef ze *Muziek tussen hemel en aarde: De wereld van het Gregoriaans*, dat in 1981 samen met een grammofoonplaatje gepubliceerd werd. Nadat het boek jarenlang niet meer verkrijgbaar was, heeft Mulder zich ervoor ingezet dat het in 2009 met een inleiding en bijgewerkte bibliografie werd heruitgeven.

Maar de vergelijking brengt ook een opmerkelijk verschil in beeld. Mulder beschrijft de schaamte die zij en haar medestudenten ervoeren, als Nolthenius in haar functie van hoogleraar in de muziekgeschiedenis van de oudheid en de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Utrecht tijdens haar colleges plotseling begon te zingen: 'Soms begint ze tijdens college onverwacht te zingen als ze vorm en inhoud van een melodie uitlegt, en ook zo doorbreekt ze dan de barrière tussen theorie en praktijk. "Hoe kun je nu een melodie doorvorsen als je haar niet eerst zelf zingt?" Vreemd genoeg jaagt die plotselinge rolwisseling, dit zingen de studenten schrik aan. Er is dan sprake van lichte gêne' (p. 138). Hoewel Mulder niet expliciet ingaat op de reden waarom de zang van haar lichtend voorbeeld haar in verlegenheid bracht, zou het er wellicht mee te maken kunnen hebben dat het haar op dergelijke momenten pijnlijk duidelijk werd dat Nolthenius zelf de kloof tussen theorie en praktijk niet kon overbruggen; dat haar intelligentie en karakter zowel in de weg stonden bij het uitdrukken van muzikale emoties als bij liefde, overgave en vervoering, de essentiële ingrediënten van de muzikaliteit van de non Maria.

Uit de biografie blijkt dat Nolthenius zich hiervan zelf terdege bewust was. Haar vader tempert al vroeg haar ambitie om van de muziek haar beroep te maken. Mulder analyseert: 'Zij neemt zijn beoordeling van

haar muzikale vermogens zonder meer over'. Vervolgens citeert ze Nolthenius: "Ik had een redelijke mezzo [...] Maar mijn vader vond me niet begaafd genoeg om beroepszangeres te worden. Daar had hij wel gelijk in, geloof ik. Mijn stem was niet groot genoeg, mijn gehoor niet scherp genoeg" (p. 45).

Nolthenius ontmaskert ook haar studente Mulder als iemand die niet goed kan zingen. Mulder beschrijft hoe zij tijdens haar opleiding muziekwetenschap 'haar Heleentje moest doen', waarmee een mondeling tentamen bij Nolthenius werd aangeduid. 'Vast onderdeel van het tentamen middeleeuwse muziekgeschiedenis is: [het] na tien minuten voorbereiding *a vue* zingen van een Gregoriaanse melodie. Ik doe het met sidderende stem [...]. "Ach dat is nou eenmaal voor iedereen een hele toer", badineert ze [Nolthenius], alsof [...] ze deze kwelling niet zelf verzonnen heeft. Even verzacht de stemming als ze merkt hoeveel moeite mij deze zang kost. [...] Ze haat tentamen afnemen, lijkt het, of haat ze mij? Ze straalt een enorme spanning uit' (p. 141).

Mulder verklaart deze spanning op psychoanalytische wijze door haar in verband te brengen met een traumatische ervaring uit Nolthenius' jeugd. Tijdens de oorlog heeft zij haar goede vriendin Hans de Beer, die ergens in de buurt als onderduiker ondergebracht was, aan de Duitsers verraden, waarna ze werd vastgehouden en verhoord. Hoewel het zonneklaar is dat dergelijke ingrijpende ervaringen levenslang van invloed kunnen blijven, stuiten we in deze passage op een groot probleem dat aan deze biografie kleeft: dit tentamen is als een krenkend moment in Mulders eigen ziel gegrift, maar het belang ervan in Nolthenius' leven wordt misschien wel schromelijk overschat.

Hoewel Mulder als studente, promovenda en collega in eerste instantie de aangewezen persoon leek om deze biografie te schrijven, is het beeld van Nolthenius mijns inziens

soms ernstig vertroebeld door projectieve identificatie. Mulders eigen gevoelens, herinneringen en gedachten staan in sommige passages op de voorgrond en worden onbewust aan Nolthenius toegeschreven. In de inleiding positioneert Mulder zich aanvankelijk helder ten opzichte van haar object: '[Nolthenius'] aantrekkingskracht als identificatiemodel gold vanzelfsprekend vele jonge vrouwen die in deze jaren van de Tweede Feministische Golf gingen studeren' (p. 25). Maar de passages die over daadwerkelijke ontmoetingen tussen Mulder en Nolthenius gaan zijn vervolgens vaak gekleurd door Mulders onzekerheid en desillusie. Nolthenius heeft in haar buurt meestal een donkere zonnebril op, last van migraine, en wanneer beide dames als 'verdwaalde luchtreizigers' in Italië samen op stap gaan, vertoont Helene roekeloos rijgedrag, waardoor ze bijna verongelukken, en heeft ze bovendien zelfmoordneigingen (p. 226-227).

Op basis van een van haar eigen droomverslagen, waarin Mulder aan de hand van een chronologisch onjuist geplaatst exemplaar van Nolthenius' *Een ladder op de aarde* in de boekenkast van Eduard Reeser, professor in de muziekwetenschap, op het spoor komt van de onmogelijke liefde tussen beide hoogleraren, onthult ze 'het best bewaarde geheim van de Drift', de Utrechtse gracht waar zich het instituut muziekwetenschap bevond (p. 228-229). Maar wat is de status als bron van een persoonlijk droomverslag van de auteur eigenlijk in een biografie over iemand anders? Over een ander 'geheim van de Drift', namelijk de onmogelijke liefde van Mulder voor Nolthenius, wordt met geen woord gerept, terwijl hierover toch ongetwijfeld ook droomverslagen te vinden zijn. Dergelijke informatie zou het in deze biografie geboden perspectief mijns inziens zeer verhelderen.

Het is echter niet moeilijk om aan de hand van Mulders eigen methoden dit impliciete

Boekomslag
Muziek tussen hemel en aarde

kader te reconstrueren. In de opmaat van haar eerste confrontatie met Nolthenius als hoogleraar muziekwetenschap te Utrecht schrijft Mulder: 'Als vrouw is zij in de plechtstatige mannenwereld van de toenmalige universiteit uiteraard een opvallende en op zijn minst ongebruikelijke verschijning: mooi, lang en blond. [...] In toga schittert ze zoals in haar boeken' (p. 138). Wanneer ze echter daadwerkelijk in contact komt met het idool uit haar tienerjaren, wordt deze op paradoxale wijze onbereikbaar: 'De band die ik jarenlang met Nolthenius als schrijfster op afstand heb opgebouwd en gekoesterd, lijkt tijdens het eerste college echter te worden verbroken. Dit is iemand anders. Ze schenkt niet veel aandacht aan ons, zenuwachtige eerstejaars' (p. 139). Terwijl Mulder haar uiterste best doet om opgemerkt te worden door haar idool zo goed mogelijk na te volgen (p. 25), lijkt dit haar eigen ontwikkeling eerder in de weg te staan dan te stimuleren.

In feite draait de biografie bovenal om Mulders beleving van haar relatie met Nolthenius. Het leidmotief 'afstand doen', de innerlijke noodzaak om zich af te keren (p. 44, 25), van waaruit Mulder Nolthenius' leven duidt, is eigenlijk een belangrijk thema in haar eigen leven, dat in het teken staat van het vinden van de gepaste afstand tot haar identificatiemodel. Opvallend genoeg zijn de drie echte

kinderen van Nolthenius in het boek geheel overstemd door de aanwezigheid van haar 'muziekwetenschappelijke dochter'.

Niet de liefde voor muziek en het vak, maar de vele problemen die beide vrouwen ondervinden in de universitaire wereld werd uiteindelijk toch verbindend, wat Nolthenius in Italië uitdrukt door Mulder op symbolische wijze een boom op haar landgoed te schenken. Hoewel Mulder toegeeft dat 'de allusie (hoge bomen, enzovoorts)' (p. 223) onuitgesproken blijft, vat ze het toch op als blijk van waardering.

Wanneer Mulder in een interview met Nolthenius vanuit een gevoel van onderlinge verbondenheid haar sekse-identiteit, die zich zou manifesteren in de voorkeur voor mannelijke hoofdpersonen in haar literaire werk, de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de universitaire hiërarchie, en de emancipatiebeweging wil aankaarten, kapt Helene de discussie meteen af met de woorden 'Ik heb er geen moeite mee gehad' (p. 302). Mulders poging om een zo interessant en scherpzinnig mogelijk debat met haar te voeren, hebben een averechts effect op Nolthenius. Uit een behoefte om er bij het publiek geen misverstanden over te laten bestaan wie van beide vrouwen de 'hoogste boom' is, maakt zij tijdens het gesprek soms relativerende grapjes, waarmee ze ten koste van Mulder de lachers in de zaal op haar hand krijgt (p. 292).

Door deze pijnlijke passages in haar boek op te nemen thematiseert Mulder de 'waarheid' en 'waarachtigheid' van biografieën in het algemeen: kom je dichterbij een hoofdpersoon als je meer persoonlijke informatie over haar hebt, op basis waarvan je het door haarzelf gecreëerde beeld kunt nuanceren of zelfs ontcrachten? In ieder geval manifesteert Nolthenius zich in dit interview als een, in de woorden van haar hartsvriendin Ruth Steinegger, 'Machtmensch' (p. 231): iemand met een dusdanig groot ego, dat zij liever niet spreekt

'tenzij onomstotelijk vaststaat dat er intellectuelen in de zaal zitten, en dan minstens driehonderd' (p. 288).

Mooi, ten slotte, is de passage waarin Mulder beschrijft hoe Nolthenius zich identificeerde met de verdoelde valk in een lied van Francesco Landini (1325-1397). Hoewel het noodlot zijn ogen heeft toegebonden, probeert hij toch nog om hemelhoog te streven (p. 270-271). Ook Nolthenius zocht een verheven wereld 'weg van hier', maar het leven had haar geleerd hoe naïef en gevaarlijk het kan zijn om uitsluitend onbevangen je hart en de muziek te volgen. In plaats daarvan koos ze voor een plaats midden in de samenleving. Met haar kritische, egocentrische houding ontnam ze zichzelf principieel de mogelijkheid om net als haar held Sint Franciscus van Assisi met de vogels te communiceren. Hoewel ze als mens niet verder kwam dan de gewone toerist, die zich in Venetië op het San Marco plein met een aantal duiven laat verenigen (zie afbeelding), is ze er, net als de non Maria, als schrijfster wel in geslaagd om de oren van vele lezers te openen voor de spirituele dimensie van het Gregoriaans 'als een echo van de eeuwigheid' (MHA, p. 15).

Dankzij de inspanningen van Mulder kan iedereen nu weer kennismaken van Nolthenius' prachtige beschrijvingen van die periode in onze geschiedenis, waarin de onwereldse, naar binnen gerichte gezangen van het Gregoriaans zijn ontstaan. Nu de universiteit definitief in de greep is geraakt van 'kennisproductie' en het doctoraal muziekwetenschap is getransformeerd tot de master 'performance studies', biedt deze heruitgave iedere lezer opnieuw de mogelijkheid om zich 'omzongen door engelen' (MHA 15, RV 281-6) te voelen.

Jacomien Prins

► **The body within.**

Art, medicine and visualization

Redactie: Renée van de Vall en Robert Zwijnenberg

Leiden, uitgeverij Brill, 2009

227 pagina's, € 103.00

ISBN: 978 9004 17621 8

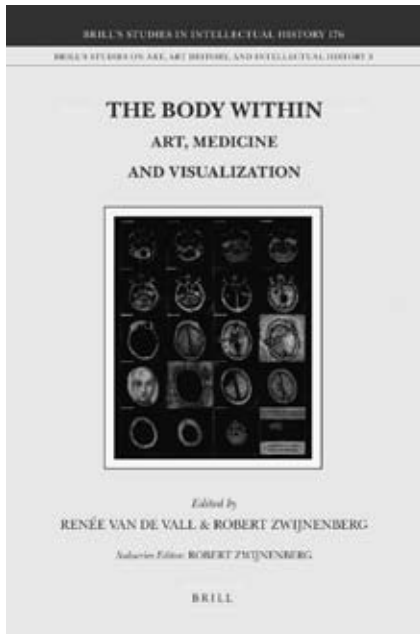
Binnen Genderstudies speelt het (vrouwelijke) lichaam van oudsher een belangrijke rol. Het lichaam staat bijvoorbeeld centraal in onderzoek naar cosmetische chirurgie, zwangerschap en moederschap, en recent ook in artikelen over biotechnologie en *bio art*. De aandacht voor het lichaam binnen Genderstudies hangt samen met het feit dat sociale ongelijkheden tussen mannen en vrouwen werden en worden gelegitimeerd door ze vast te pinnen op en te reduceren tot lichamelijke, biologische verschillen tussen mannen en vrouwen (Åsberg, 2007). Dit gaat vaak gepaard met de productie van een universeel, vrouwelijk lichaam. In het gros van het feministische onderzoek naar het lichaam wordt het idee van een universeel, vrouwelijk lichaam ondermijnd door dit lichaam bloot te leggen als een sociaal, historisch en cultureel construct. In plaats van een universeel lichaam wordt in deze studies de diversiteit aan belichaamde ervaringen van vrouwen belicht (Conboy, Medina & Stanbury, 1997).

De auteurs van de tien hoofdstukken uit de bundel *The body within. Art, medicine and visualization* onderzoeken het menselijk lichaam – en dan specifiek de binnenkant ervan – eveneens als een sociaal, historisch, en cultureel construct. Er is zowel aandacht voor grotere, culturele discoursen over het lichaam als voor individuele, belichaamde ervaringen. Het merendeel van de bijdragen draait om het ontrafelen van de wijze waarop lichamen worden geproduceerd, waarbij in het bijzonder wordt gekeken naar de rol van medische visualiseringstechnieken. De bijdragen zijn

afkomstig uit verschillende disciplines (waaronder Filosofie, *science and technology studies* en Antropologie) en lopen uiteen van een analyse van de anatomische tekeningen van Leonardo da Vinci in de vijftiende en zestiende eeuw (Zwijnenberg), een studie van de constructie van het innerlijk van de menselijke huid in de negentiende eeuw (Te Hennepe), tot het ontwikkelen van een conceptueel kader om de impact te kunnen duiden van visuele representaties van hersenscans op de wijze waarop we ons lichaam ervaren (Van de Vall) en een artikel over *bio art* (Van Rijsingen).

De diversiteit aan disciplines en onderwerpen maakt de bundel tot een verrassend boek, maar diezelfde diversiteit veroorzaakte tijdens het lezen bij mij soms ook conceptuele verwarring. In het ene hoofdstuk wordt bijvoorbeeld de term lichaamsbeelden gebruikt en in het andere belichamingen of lichamen, maar het is niet altijd duidelijk wat er nu precies met deze termen wordt bedoeld en of en in hoeverre deze concepten van elkaar verschillen. Tegenover de disciplinaire en thematische diversiteit van de hoofdstukken staat dat alle auteurs een fascinatie voor de ambiguïteit van de culturele betekenissen van het innerlijke lichaam delen, zoals Van de Vall het treffend typeert in de inleiding van de bundel. Het innerlijke lichaam (of beter gezegd lichamen) komt in alle bijdragen naar voren als iets instabiels, als iets dat voortdurend in beweging is, waaraan bij herhaling betekenis wordt gegeven en dat steeds opnieuw wordt ervaren.

Gezien de centrale aandacht voor de sociale constructie van het lichaam binnen Genderstudies, ligt het in de lijn van de verwachting dat er in de bijdragen wordt aangehaakt bij en voortgeborduurd op inzichten uit Genderstudies. Op het eerste gezicht lijkt dit nauwelijks het geval. Hoewel uitgeverij Brill het boek op haar website onder andere

Bron: Uitgeverij Brill

aanprijst aan lezers die geïnteresseerd zijn in feministische theorievorming, wordt er bij het woord gender in de index van het boek slechts naar twee pagina's verwezen. Feminisme komt in de index niet voor. De introductie van de bundel geeft eveneens de indruk dat gender nauwelijks een rol speelt in de bijdragen en nodigt iemand die geïnteresseerd is in feministische theorie van het lichaam niet direct uit tot verder lezen. Dat zou echter jammer zijn, want vier van de tien hoofdstukken uit het boek hebben zeker het een en ander te bieden op dit gebied.

Dit geldt ten eerste voor het eerste hoofdstuk in het boek: 'Leonardo and female interiority' van Robert Zwijnenberg. Zwijnenberg maakt onder meer een gedetailleerde analyse van twee anatomische tekeningen van Da Vinci. Eén tekening laat de binnenkant van een baarmoeder zien met daarin een vol-groeide foetus. De tweede tekening betreft een vrouwelijke vagina. Da Vinci's interesse in vrouwelijke geslachtsdelen en voortplan-

tingsorganen staat volgens Zwijnenberg niet op zichzelf. In de vroege moderniteit was er namelijk sprake van een breed gedeelde culturele fascinatie voor de vrouwelijke anatomie onder wetenschappers, die nauw samenhang met patriarchale noties. Voor dit argument grijpt hij terug op de doorwrochte analyse van deze fascinatie voor de vrouwelijke anatomie van Katherine Park in haar boek *Secrets of women* (2006). Volgens Park werd de excessieve aandacht van wetenschappers voor vrouwelijke geslachtsorganen ingegeven door het feit dat mannen in het vroegmoderne, patriarchale Italië er nooit zeker van konden zijn dat ze de biologische vader van een kind waren en dat terwijl er wel veel waarde werd gehecht aan de voortzetting van de familie via de mannelijke lijn.

Volgens Zwijnenberg kunnen we het werk van Da Vinci eveneens in dit kader plaatsen. Tegelijkertijd is het vrouwelijke lichaam (of beter gezegd lichaamsdelen) dat in deze anatomische tekeningen naar voren komt volgens hem door Da Vinci echter ook van betekenis voorzien die voorbij gaan aan de toenmalige patriarchale opvattingen over het vrouwelijke lichaam. De emotionele lading van deze tekeningen is hiervan de reden: Zwijnenberg stelt dat de afbeeldingen ons confronteren met de paradoxale en hoogoplopende emoties van verlangen en angst die gepaard gaan met een anatomische dissectie van een menselijk lichaam. Die emotionaliteit zouden we niet alleen terugzien in Da Vinci's tekeningen van de binnenkant van het vrouwelijke lichaam, maar ook in zijn tekeningen van het innerlijke mannelijke lichaam. De verbeelding van dit mannelijke lichaam laat Zwijnenberg helaas onderbelichten. Vanuit Genderstudies bezien is dat laatste toch een klein beetje een gemiste kans, vooral omdat opvattingen en beelden van vrouwelijkheid en mannelijkheid met elkaar samenhangen.

Ook in het tweede hoofdstuk van de bundel met de intrigerende titel 'Animals inside' van Rina Knoeff wordt expliciet aandacht besteedt aan gender. In dit vlot geschreven stuk gaat Knoeff in op het feit dat er in de achttiende eeuw in Nederland verhalen de ronde deden over mensen – en vooral over vrouwen – die dieren uitbraakten. Medici, geleerden en het brede publiek namen deze voorvallen zeer serieus en waren ervan overtuigd dat er in het lichaam van mensen en vooral van vrouwen dieren konden leven. Sommige van deze uitgebraakte 'dieren' werden zelfs op sterk water bewaard en tentoongesteld. Knoeff vraagt zich af wat dit zegt over het beeld en beleving van het menselijke lichaam en vooral het vrouwelijke lichaam. Waarom nam men deze verhalen serieus? Volgens Knoeff spelen opvattingen over gender daarin onder meer een rol. Het vrouwelijke lichaam werd als vreemd en oncontroleerbaar beschouwd en het was bovendien in staat om onafhankelijk leven te genereren.

Na deze bijdrage van Knoeff duikt een genderperspectief pas weer op in hoofdstuk acht over het gebruik van echoscopie bij zwangere vrouwen in Noord-West Tanzania van Babette Müller-Rockstroh. Müller-Rockstroh sluit met haar analyse onder andere aan bij recent feministisch onderzoek naar reproductietechnologieën in ontwikkelingslanden. Hoewel we boekenkasten kunnen vullen met feministische studies naar reproductietechnologieën in de westerse wereld, is onderzoek naar hun gebruik in ontwikkelingslanden nog erg beperkt, aldus Müller-Rockstroh. Een belangrijk theoretisch punt van haar eigen studie is dat we er niet van mogen uitgaan dat een van oorsprong westerse technologie dezelfde culturele betekenissen heeft in een andere culturele context. Door een minutieuze analyse van interviews met zwangere, Tanzaniaanse vrouwen wordt duidelijk dat de daar bestaande culturele opvattingen over zwangerschap

en geboorte een belangrijke rol spelen in de betekenissen die deze vrouwen toekennen aan de echoscopie.

Hoofdstuk tien, 'Intertwined identities' van Gail Weiss, is het laatste hoofdstuk waarin er aandacht is voor gender. Weiss buigt zich over de verontrustende praktijk in de westerse wereld om Siamese tweelingen vlak na hun geboorte door middel van een operatie van elkaar te scheiden, terwijl de kans op overleven van de tweeling na de scheiding praktisch nihil is. Voor haar zeer kritische analyse van deze schadelijke culturele praktijk, maakt Weiss gebruik van inzichten uit feministische theorievorming, waaronder het werk van Colette Guillaumin en Simone de Beauvoir. Aan Guillaumin ontleent ze het concept 'involuntary marking' dat verwijst naar de culturele neiging om lichamen die afwijken van de op dat moment geldende lichaamsnorm te markeren om zo hun inferieure status te benadrukken, zonder dat desbetreffende personen hiervoor toestemming geven. Volgens Weiss zijn de scheidingsoperaties van de zeer jonge kinderen een vorm van onvrijwillig markeren, met het verschil dat het er in dit geval om gaat om de lichamen te normaliseren. Artsen en ouders kiezen volgens Weiss keer op keer voor deze meestal dodelijke operatie, omdat de westerse cultuur zeer sterk hecht aan een normatief, modern idee van een autonoom, individueel subject. Weiss maakt ons op indringende wijze bewust van de schadelijke, zelfs dodelijke kanten van deze norm en pleit in plaats hiervan voor een relationele visie op individualiteit, zoals die ontwikkeld is binnen de feministische zorgethiek. Binnen deze visie wordt de verbondenheid van alle mensen benadrukt en zichtbaar gemaakt dat we – net als Siamese tweelingen – in verbondenheid met elkaar geboren worden.

Al met al zijn deze hoofdstukken zeker de moeite van het lezen waard voor iemand die geïnteresseerd is in onderzoek naar en

reflectie op het menselijk lichaam en belichaming vanuit een genderperspectief. Daar staat tegenover dat er in de andere bijdragen opvallend weinig tot geen aandacht aan gender wordt besteed. De vaak sterk gegenderde contexten waarin medische (visualisering) technieken zijn ontwikkeld en gebruikt worden, blijven zodoende buiten beeld.

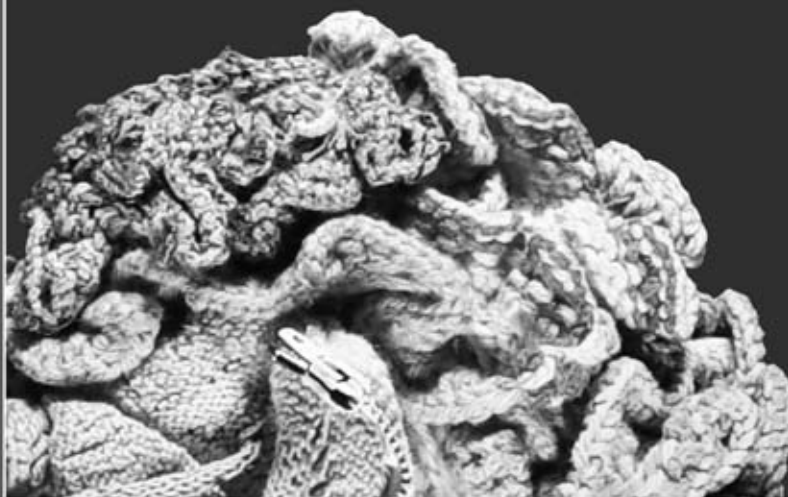
Josje Weusten

Literatuur

- Åsberg, C. (2007). Het lichaam als strijdtoneel: de cyborg en feministische visies op de biologie. In Rosemarie Buikema & Iris van der Tuin (Eds.), *Gender in media, kunst en cultuur* (p. 33-48). Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Conboy, K., Medina, N. & Stanbury, S. (1997). Introduction. In *Writing on the body. Female embodiment and feminist theory* (p. 1-14). New York: Columbia University Press.
- Park, K. (2006). *Secrets of women. Gender, generation, and the origins of human dissection*. New York: Zone Books.

**October
15 & 16
2010**

**CONFERENCE
NIJMEGEN
THE NETHERLANDS**

Gender in Practice

An interdisciplinary conference on the practical turn in gender and sexuality

Image: *Knitted Brain* by Karen Norberg

25th anniversary

INSTITUTE FOR GENDER STUDIES

Rebecca M. Jordan-Young

Barnard College Columbia University

Hardwiring and Soft Science: Rethinking Sex in the Brain

Susan Legêne

VU University Amsterdam

Time and Again: Discussing Time and Travel in Material, Visual and Audio Sources of Empire

Annemarie Mol

University of Amsterdam

The Eating Body's Genders

More information:

www.ru.nl/genderstudies

Radboud University Nijmegen

